

Dialectiek van de vrijheid

Nadenken over persoonlijke vrijheid - losjes naar Hegel

René van Delft

1 – Vrij zijn is doen wat je wilt, zonder dwang

In eerste instantie wordt vrijheid doorgaans begrepen als onafhankelijkheid van dwang. Wanneer iemand mij niet dwingt ergens te blijven (bijv. met een gevangenis), dan kan ik overal gaan staan, welke plek me maar invalt. Mijn keuzes liggen helemaal en alleen aan mij, ik hoef aan niets of niemand gehoorzaam te zijn.

Zo zijn er veel grove en subtiele vormen van dwang te vinden en hoe meer je die dwang uitschakelt, hoe vrijer je wordt. Die dwang kan uit de omgeving komen: geweld, onbewuste beïnvloeding, en dat is meestal het eerste waaraan we denken. Iets diepzinniger gesteld geldt dit ook voor de dwang die uit jezelf komt: driften (honger, begeertes, trek), redenen (de logica ‘dwingt’ tot bepaalde handelingen), verslavingen, gewoonten, sentimentaliteit.

Ik ben vrij als ik niet de regen word ingestuurd voor een boodschap. Ik ben ook vrij als ik me niet door regen laat tegenhouden om buiten te spelen.

Wanneer al deze krachten van beïnvloeding zijn uitgeschakeld, word je niet meer gedreven door anderen, driften, gedachten, emoties. Je kunt dan iedere dag een andere voorkeur hebben voor tv-programma's, vrienden, waarden, opvattingen. Maar ben je dan echt vrij? Ja, maar alleen in deze negatieve opvatting van vrijheid (vrij van dwang).

In feite is dit pure willekeur, want het maakt niet meer uit of je Jan of Piet als vriend neemt. In feite is dit pure leegheid, geen vrijheid die je verrijkt, maar alleen een ‘vrijheid’ die je waardeloos maakt. Het zijn dan wel handelingen die helemaal en alleen aan jou liggen, maar een ‘jou’ die niet wordt gedreven door een achtergrond van voorwaarden waaraan gehoorzaamd moet worden, is een leeg ‘jou’, een ‘niemand’, die eigenlijk niets te willen heeft.

Het ontbreekt aan lijn en kleur wanneer je blanco tegenover alle mogelijkheden staat, wanneer je een ‘nobody’ bent, als in het liedje van The Beatles:

*He's a real nowhere Man,
Sitting in his Nowhere Land,
Making all his nowhere plans for nobody.
Doesn't have a point of view,
Knows not where he's going to*

Alles ligt open - *Nowhere Man, the world is at your command* - maar het is een wereld zonder waarden. Volledig vrijblijvend en dus volledig nietszeggend.

Je zou moeten weten wat je behoort te willen.

2 – Inzicht: waarom maakt men bepaalde keuzes?

Het tegenovergestelde van willekeur is *datgene wat ergens op slaat*. Dit kunnen we achterhalen door de wereld te onderzoeken. Welke

mechanismen bestaan er en hoe onverbiddelijk zijn die? *Honger* is bijv. een mechanisme dat sterk en aanhoudend voedsel eist. Tot op grote hoogte is honger in een situatie van schaarste van voedsel een vrijwel niet te overwinnen kracht. Maar dit slaat ook wel degelijk ergens op: honger zorgt ervoor dat dieren in leven blijven. Wanneer deze kracht totaal overwonnen en genegeerd zou kunnen worden, zou dit fataal zijn voor dit individu.

Een ander zinnig mechanisme is – op het sociale vlak – *betrouwbaarheid*. Doordat mensen ons dingen beloven en zich daar zo veel mogelijk aan houden, hebben die beloftes waarde en inhoud. (Wanneer niemand zich ooit aan beloftes zou houden, zou het hele principe van iets beloven nergens op slaan en zelfs niet kunnen bestaan.) Dankzij betrouwbaarheid kunnen we samenwerken en veel meer voor elkaar krijgen dan we in ons ééntje kunnen doen.

Als je iets hebt beloofd, kun je in theorie alsnog zeggen dat je het lekker toch niet doet. Dan ontsnap je aan deze zelfopgelegde regel, maar het effect is dat je – terecht – als onbetrouwbaar wordt gezien. Om te kunnen profiteren van sociale samenhang (samenwerking, samenleven, gezelligheid, etc.), is het slim om je te onderwerpen aan deze ‘wetmatigheid’ van betrouwbaarheid.

Zo zijn er veel mechanismen die ons meer of minder dwingen om ons zus of zo te gedragen. In de loop van ons leven leren we deze dingen kennen en herkennen, en ook leren we te zien waar er uitzonderingen zijn. Bovendien zien we hoe anderen met twee

tegenstrijdige ‘wetten’ (aanhalingstekens, omdat het zowel om formele wetten als om praktische ongeschreven regels of biologische wetmatigheden kan gaan) omgaan.

Het groeien van dit inzicht is op zich nog geen vrijheid. Het is eerder het tegenovergestelde: we zien tot op welke hoogte veel dingen onafwendbaar zijn. Om dat te kunnen begrijpen, om te weten wat je mist als je je nergens aan verbindt, moet je luisteren, gehoorzamen aan wat te ontdekken valt aan inherente logica in de wereld:

Nowhere Man, please listen,

You don't know what you're missing

3 – Positieve vrijheid: bepalen wat je wilt

Wat nodig is voor echte vrijheid, is een combinatie en een wederzijdse verrijking van keuze en inzicht.

Zuiver vrij zijn van dwang, zonder dat je enig benul hebt wat je zou moeten kiezen is je laten binden door de grilligheid van de inval. Als een blad dat door herfstige winden heen en weer wordt geslingerd.

Louter inzicht in hoe mensen in elkaar zitten, geeft nog geen enkele greep op je eigen leven. Als een computer die alleen maar data verwerkt, maar in feite geen voorkeur heeft, niets wil.

Positieve vrijheid is dat je leert ontdekken aan welke principes je wilt gehoorzamen. Dat is geen gegeven en er is geen formule voor.

Het enige waarin dit gestalte kan krijgen is dat je leert welke keuzes bevredigend zijn. In de marges en tegenstrijdigheden van bestaande wetmatigheden is het alleen aan jou welke lijn je volgt, en deze ‘jou’ ontstaat en groeit ook juist dankzij deze keuzes.

Wat feitelijk gebeurt in ons leven, is dat ons inzicht in onszelf, de maatschappij en de mogelijkheden zich samen ontwikkelt met ons vermogen *verantwoordelijkheid* te nemen voor ons handelen. Dat is geen zwart-wit keuze op je achttiende verjaardag, maar het is een dagelijks proeven en beproeven van mogelijkheden, uitproberen wat bij je past, uitproberen wat alleen maar een gril is of iets wat je echt en langdurig *wilt*.

Een nichtje van veertien vertelde mij in de jaren negentig dat zij heel eigenwijs was en precies deed wat zij wilde. Zo vonden haar ouders het stom dat ze haar pony op een rare manier met hairspray recht omhoog zette, maar daar trok ze zich niets van aan. Toen ik haar vervolgens vroeg of zij de enige was die het haar zo droeg, zei ze dat vrijwel alle meisjes in de klas het zo deden. Ik had daarmee wel enkele bedenkingen over hoe eigenwijs ze nu eigenlijk was, maar in ieder geval had zij een *gevoel* van vrijheid, door zich bewust te conformeren aan de haarmode.

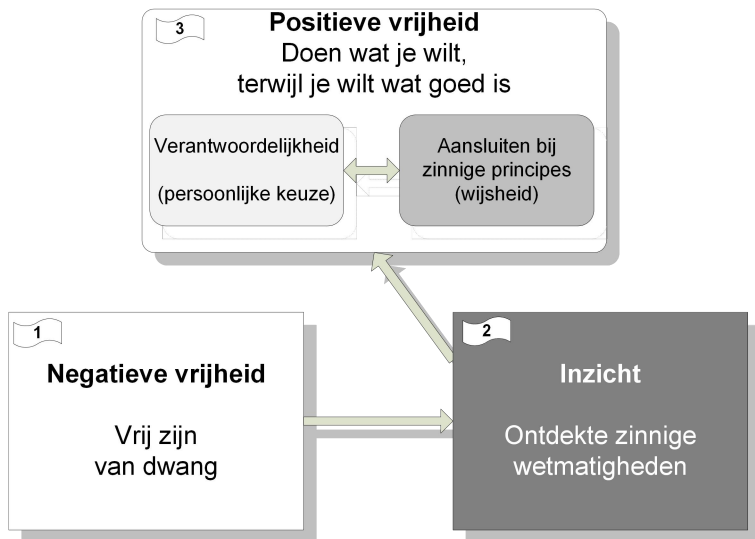
In de loop van de jaren ontwikkelen we een neus voor de nuances van relatieve vrijheden. Deels zal dat niet meer dan een gevoel zijn, deels gaat het samen met inzicht in de menselijke natuur en onze huidige beschaving.

Met name in ethische zaken komt dit naar voren. (Sterker nog: het ethische ontstaat pas met deze combinatie van keuze en inzicht.) Weten wat je te doen staat, is weten waaraan je je onderwerpt. Met de keuze die je maakt, ontstaat een 'jij' die verantwoordelijk is. Je onderwerpt je aan een kracht of neiging door je aan te sluiten bij een visie (rechtvaardigheid, rebellie, vegetarisme, conformisme), maar dit onderwerpen is iets wat alleen jij voor jezelf kunt doen, waar jij op aangesproken kunt worden. Dit onderwerpen verheft je dus tot vrijheid. In dit overgeven aan een drijfveer, krijg je pas de macht om jezelf te zijn. Steeds als je je afvraagt: *wat moet ik kiezen?*, is de meeklinkende vraag: *wie wil ik zijn?*

Ontdekken wat je wil, gaat samen met ontdekken wat goed en zinnig is. De vaardigheid die hierbij hoort is wijsheid, die we kunnen bepalen als het kunnen onderscheiden van hoofd- en bijzaken.

Dit geldt allemaal voor de persoonlijke ontwikkeling, maar evengoed voor de ontwikkeling van een maatschappij. Dit speelt een grote rol in de filosofie van Hegel: het rijk van de geest is niet louter het rijk van individuen, maar in grote mate het rijk van de (breed gedragen) cultuur. In kunst, religie, politiek, recht en wereldbeschouwing, kiest een volk wat het wil zijn.

In de illustratie hieronder zien we het overzicht van de stappen.

Maatschappelijke equivalenten met de drie genoemde fasen zou je als volgt kunnen zien:

- 1) anarchie (schijnbare vrijheid, maar feitelijk overgeleverd aan chaos);
- 2) totalitair regime (eventueel ‘voor eigen bestwil’ van het volk, maar met beknotting van eigen inbreng);
- 3) democratie, waarin het volk zelf zijn eigen wetten waaraan het zich wil houden kiest.

En voor het individu geldt deze menging met de wereld ook. Voor zover er de juiste combinatie is van keuze en ‘commitment’, is de wereld deels naar je hand te zetten, met nu een nieuwe betekenis aan: *Nowhere Man, the world is at your command.*

